

Asemantikləşmənin türk dillərində təzahürləri

Xatirə Sultan

Gəncə Dövlət Universiteti

E-mail: xatiresultan@yahoo.com

Annotasiya. Bu məqalədə türk dillərində asemantikləşmə prosesi tarixi, struktur və semantik baxımdan tədqiq olunur. Asemantikləşmə - bir kök və ya sözün müstəqil leksik mənasını itirərək yalnız mürəkkəb sözlərin tərkibində qorunması, dilin tarixi inkişafında mühüm morfoloji və semantik dəyişikliklərə səbəb olan hadisə kimi şərh edilir. Tədqiqatda qədim türk dillərində işlənən *uz*, *ır*, *arı*, *qu* və *ulu* kimi birhəcalı köklərin müasir türk dillərində necə asemantikləşdiyi, hansı sözlərdə fossil elementə çevrildiyi faktoloji materiallar əsasında araşdırılır. Eyni zamanda, bu prosesin qrammatikalizasiya, leksikləşmə və desemantikləşmə ilə qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdən keçirilir. Məqalədə Azərbaycan, türk, qazax, tatar və digər türk dillərindəki faktlar müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, asemantikləşmə təkcə struktur dəyişiklik deyil, həm də dilin semantik və mədəni qatlarını əhatə edən dinamik prosesdir.

Açar sözlər: asemantikləşmə, müstəqil leksik məna, türk dilləri, tarixi-müqayisəli dilçilik, semantik təkamül.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 19.05.2025; qəbul edilib – 04.06.2025

Manifestations of Asemanticization in Turkic Languages

Khatira Sultan

Ganja State University

E-mail: xatiresultan@yahoo.com

Abstract. This article examines the process of asemanticization in Turkic languages from historical, structural, and semantic perspectives. Asemanticization is interpreted as a linguistic phenomenon in which a root or word loses its independent lexical meaning and is preserved only as part of compound words, leading to significant morphological and semantic changes in the course of language development. The study investigates how monosyllabic roots such as *uz*, *ır*, *arı*, *qu*, and *ulu*, which were active in Old Turkic, have undergone asemanticization and become fossilized components in modern Turkic languages. Furthermore, the interrelation of asemanticization with processes like grammaticalization, lexicalization, and desemanticization is analyzed. The article presents a comparative analysis of relevant data from Azerbaijani, Turkish, Kazakh, Tatar, and other Turkic languages. The findings demonstrate that asemanticization is not merely a structural transformation but also a dynamic process affecting the semantic and cultural layers of the language.

Keywords: asemanticization, independent lexical meaning, Turkic languages, historical-comparative linguistics, semantic evolution.

Article history: received – 19.05.2025; accepted – 04.06.2025

Giriş / Introduction

Müasir dilçilik elminin prioritet istiqamətlərindən biri olan tarixi leksik və morfoloji dəyişikliklərin araşdırılması, dilin struktur təkamülünün başlıca qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmağa imkan verir. Bu istiqamətdə son illər diqqət mərkəzinə düşən mühüm hadisələrdən biri də asemantikləşmə prosesidir. Dilçilikdə asemantikləşmə dilin tarixi təkamülü prosesində sözün leksik mənasının zəifləməsi və nəticədə həmin sözün mənasızlaşaraq müstəqil işləkliyi itirməsi prosesidir. Başqa sözlə, *“dilin lüğət tərkibində əvvəl mövcud olmuş bir sözün zamanla məna müstəqilliyini itirib yalnız başqa sözlərin tərkib hissəsinə çevrilməsi asemantikləşmə adlanır”* [15, s.6]. Bu proses nəticəsində *“mənasını itirmiş söz”* dilin sonrakı inkişaf mərhələsində ancaq bir kök element (fossil) kimi qalır və artıq ayrıca söz kimi işlənmir [19, s.369]. Məsələn, Azərbaycan dilində *“oraq”* (əkin biçmək aləti) və *“ordu”* (qoşun) sözlərinin tərkibindəki *or* kökü tarixən müstəqil mənaya malik söz olmuş, lakin sonrakı dövrdə həmin kök məna müstəqilliyi itirərək yalnız bu sözlərin tərkibində daşlaşmış kök hissəciyi şəklində qalmışdır. Bu cür kök komponentlər dilçilikdə daşlaşmış köklər adlanır və asemantikləşmənin nəticəsi kimi dəyərləndirilir [15, s.10].

Elmi ədəbiyyatda asemantikləşmə anlayışı müxtəlif termin və yanaşmalarla izah olunmuşdur. Bir sıra tədqiqatçılar bu hadisəni ayrıca termin kimi işlətməyə də, *“kök və şəkilçinin birliyi”, “qovuşması”, “daşlaşması”* və ya *“bütöv bir kökə çevrilməsi”* kimi ifadələrlə təsvir etmişlər. Bu mövzu üzrə aparılan araşdırmalar göstərir ki, türk dillərində asemantikləşmə dilin genetik inkişafı, tipoloji quruluşu və leksik fondunun formalaşması baxımından olduqca dərin izlər buraxmışdır. Qədim türk dövründə yaygın olan birhecalı köklərin əksəriyyəti sonrakı mərhələlərdə öz leksik mənasını itirmiş və mürəkkəb sözlərin tərkibində sabitləşmişdir. Məsələn, *or, uz, ir, ay, ağ, qu* kimi köklər bu gün artıq müstəqil şəkildə işlənməyə də, *ordu, uzun, iraq, ağıl, qulaq* kimi sözlərin strukturunda qorunmaqdadır.

Bununla belə, elmi ədəbiyyatda asemantikləşmə hadisəsi çox vaxt ayrı termin kimi deyil, *“daşlaşma”, “bütövləşmə”, “kökün formasional dəyişməsi”* kimi dolaylı ifadələrlə şərh edilmişdir. Halbuki bu proses özlüyündə müstəqil linqvistik hadisə kimi sistemli şəkildə araşdırılmağa layiqdir. Məsələyə bu baxımdan yanaşan M.Seyidovun öz elmi araşdırmasında *ay* və *ağ* kimi sinkretik köklər üzərindən aparılan təhlillər [15] göstərir ki, asemantikləşmə təkcə morfoloji deyil, həm də semantik və tarixi-linqvistik aspektlərdən izah tələb edir.

Məqalə çərçivəsində təqdim edilən bu elmi araşdırmanın əsas məqsədi türk dillərində baş verən asemantikləşmə prosesini tarixi, struktur və semantik baxımdan izah etmək, müxtəlif dillərdəki konkret nümunələr üzərindən bu fenomenin təhlilini verməkdir. Məqalədə asemantikləşmənin universal semantik sahələr üzrə yayılma prinsipləri, birhecalı köklərin fossil morfolojiyə çevrilməsi və bəzi köklərin poetik dildə yaşaması kimi aktual məsələlər də geniş işıqlandırılır. Beləliklə, bu araşdırma həm nəzəri dilçilik, həm də praktik etimologiya və tarixi morfologiya üçün yeni perspektivlər açır.

Metod və materiallar.

Bu tədqiqatın metodoloji bazası, əsasən tarixi-müqayisəli, struktur-semantik və praqmatik linqvistik təhlil üsullarına əsaslanır. Tədqiqatda ilkin mərhələdə qədim türk dilində mövcud olmuş birhecalı köklərin dilin sonrakı inkişaf dövrələrində necə semantik dəyişikliklərə və asemantikləşməyə uğradığı izlənməmişdir. Bu zaman köklərin həm leksik mənasının zəifləməsi, həm də müstəqil işlənmədən çıxaraq morfoloji komponentə çevrilməsi diqqət mərkəzində saxlanılır. Təhlillər zamanı həm tarixi mətnlərə, həm də müasir danışığ və yazı dillərinə istinad edilmişdir.

Material baxımından tədqiqatın əsas mənbələrini qədim türk yazılı abidələri (Orxon-Yeni-sey yazıları, *“Divanü Lüğət-it-Türk”, “Kitabi-Dədə Qorqud”*), bu istiqamətdə müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən həyata keçirilmiş elmi araşdırmaların nəticələri və müasir türk dillərinin izahlı və etimoloji lüğətləri təşkil edir.

Əsas hissə / Main Part

Asemantikləşmənin əsas xüsusiyyətləri haqqında bəhs edilərkən, qeyd olunur ki, bu proses ən çox qədim birhecalı söz köklərində baş verir və dilin inkişaf tarixində təkhecalılıqdan çoxhecalılığa keçidlə bilavasitə bağlıdır. Bu nəzəri müddəa M.Seyidovun “Azərbaycan dilində asemantikləşmiş söz kökləri” adlı dissertasiyasında da əsas istiqamətlərdən biri kimi vurğulanır [15]. Asemantikləşməni ilk növbədə qədim birhecalı söz köklərinin müstəqil mənalarını itirib çoxhecalı sözlərin tərkibinə keçməsi prosesi kimi dəyərləndirən tədqiqatçı müasir dilin lüğət tərkibindəki sözlərin böyük hissəsinin bir zamanlar müstəqil leksik mənaya malik olan, lakin müasir zamanımızda öz leksik müstəqilliyini itirən daşlaşmış kök komponentlərinin birləşməsindən yaranıldığını göstərir. Müəllif yazır: “*Dilimizin lüğət tərkibindəki iki, üç və çoxhecalı sözlər asemantikləşmənin nəticəsi olaraq təkhecalı sözlərdən yaranmışdır*” [15, s.6].

Monosillabik (birhecalı) köklərin zamanla sırf bir leksik mənayı ifadə edən müstəqil söz kimi istifadədən çıxması və başqa sözlərin tərkibinə keçməsi, demək olar ki, bütün dillərdə müşahidə olunduğundan M.Seyidovun yanaşması tam olaraq doğru hesab edilir. M.Seyidov bu ümumi dil qanunauyğunluğunu asemantikləşmə hadisəsini xüsusi bir prizmada, yəni *ay* və *ağ* sinkretik kökləri üzərindən sistemli şəkildə araşdırmaqla yanaşı, bu prosesi dilin struktur inkişafı, semantik arxaikləşmə və söz yaradıcılığı ilə qarşılıqlı əlaqədə izah edir [15, s. 3-4].

Bu proses, adətən, kompleks halda və mərhələli şəkildə baş verir, bəzi hallarda eyni kök bir neçə mərhələdən (iki, üç) keçərək asemantik dəyişməyə uğraya bilir [4, s.20]. Məsələn, bir kökün ard-arda iki dəfə mənasını itirərək fərqli sözlər yaratması *ikili asemantika*, mənasını üç dəfə itirərək ardıcıl üç fərqli söz yaratması *üçlü asemantika* adlandırılır [19, s.369]. Dildə asemantikləşmə həm də iki formada müşahidə olunur: 1) *leksik asemantikləşmə* – söz kökünün başqa bir sözlə birləşməsi nəticəsində mənasını itirməsi; 2) *morfoloji asemantikləşmə* – söz kökünün şəkilçi ilə qovuşaraq strukturu dəyişməsi və ilkin mənadan uzaqlaşması [15, s.8].

Hər iki halda itmiş mənənin izini yalnız tarixi-müqayisəli metodlarla tapmaq mümkündür. Məsələn, “ögey” (*ögey ana* – ögey uşaq termini) sözünün kökündə qədim *ög* (“ana”) sözünün olması adi morfoloji təhlillə aydın olmur, lakin etimoloji araşdırma bunu aşkar etməyə imkan yaradır [8, s.160]. Bu misal göstərir ki, asemantikləşmə nəticəsində kök ilə şəkilçi arasındakı əlaqə daşlaşır və sözün daxili morfoloji sərhədləri itməyə başlayır. Belə kök+şəkilçi birləşmələri zamanla bütövləşmiş vahid sözə çevrilir və artıq müasir dildə tərkib hissələrinə ayrılır.

Türk dillərinin tarixi inkişafı boyu asemantikləşmə mühüm rol oynamış və dilin struktur tiplərinin dəyişməsində öz əksini tapmışdır. Qədim dövrdə (eramızın I minillikləri) türk dillərində müstəqil mənə daşıyan birhecalı köklər çoxluq təşkil edib. Sonrakı əsrlərdə isə bu köklərin əksəriyyəti ya tamamilə sıradan çıxmış, ya da yeni yaranan sözlərin tərkibinə keçərək öz müstəqil mənalarını itirmişdir. Mütəxəssislərin qeyd etdiyinə görə, Orxon-Yenisey abidələrinin dili (VIII əsr) bu prosesin erkən mərhələlərini əks etdirir: “*Həmin yazılarda bir sıra sözlər hələ müstəqil mənada işlənmiş, ancaq sonrakı dövrdə həmin köklər yeni düzəltmə sözlərin tərkib hissəsinə çevrilmişdir*” [19, s.369]. Məsələn, “Orxon yazılarında *“u”* sözü *“yuxu”* (yatma, yuxulama) mənəsində işlənmişdir. Daha sonra bu *u* sözü müstəqil mənasını itirərək asemantikləşmiş və ondan *“uyı-/udi”* köklü *“yuxulamaq/yatmaq”* feili yaranmışdır [19, s.369]. Bu, həmin kökün bir mərhələli asemantikləşməyə məruz qalmasını göstərir. Sonrakı tarixi mərhələdə *“uyı”* feilinə *“-ku/-ğu”* isimci şəkilçisi artırılaraq *“uyku”* (yuxu, yatan vəziyyət) adlı isim düzəldilmişdir. Beləliklə, eyni mənşəli *u* kökü ardıcıl iki mərhələdə mənasını itirərək əvvəl feilə, sonra isə isimə çevrilmişdir ki, bu da ikili asemantikləşmənin bir nümunəsidir.

Eyni hal R.N.Süleymanovanın qeyd etdiyi kimi, Orxon-Yenisey mətnlərində *“ö”* kökü ilə də baş vermişdir. Bu leksik vahid düşünmək, zəka mənalarını ifadə edən müstəqil söz olsa da, dilin tarixi təkamülü nəticəsində mərhələli asemantik inkişaf yolu keçmişdir: əvvəlcə *“ö”*

özü müstəqil mənada “düşüncə” kimi işlənmiş, sonra ondan törəyən “ög” (zəka, ağıl) sözü, daha sonra “öğrə-/öyrə-” (öyrətmək mənasında) feil kökü yaranmış və bu silsilə üzrə ardıcıl semantik zəifləmə baş vermişdir [19, s.370]. Nəticədə müasir türk dillərində “öyrənmək” (öyrətməkdən mənimsəmək) felinə qədər davam edən üçpilləli bir asemantikləşmə zənciri müşahidə edilir. Belə faktlar göstərir ki, qədim türk dilində bir sıra sözlər iki və üç mərhələli semantik itki prosesindən keçərək formalaşmış.

Orxon-Yenisey dövründən sonra Orta türk dilinin yazılı abidələrində də asemantikləşmə nümunələrinə rast gəlinir. Türk dünyasının XI əsrə aid möhtəşəm abidəsi hesab edilən “Divanü Lüğat-it-Türk” [9] əsərində həmin dövrə qədər baş vermiş bir çox semantik dəyişmələri qeyd alınmışdır. Məsələn, M.Kaşğari bu lüğətdə “ög” sözünü “ağıl, düşüncə” mənasında qeyd etmişdir. Ancaq müasir türk dillərində *ög* kökü yalnız “ögey” sözündə (övladlığa götürülmüş, yad mənasında) yaşamışdır [9]. Yəni *ög* müstəqil “ana” mənasını itirmiş, ancaq *ögey* birləşməsində daşlaşmış kök komponenti kimi qalmışdır. Bu fakt M.Kaşğarinin dövründə sözün hələ müəyyən qədər qeyd edilən ilkin mənasında istifadədə olduğunu, tam asemantikləşməsinin isə daha sonrakı dövrlərdə baş verdiyini göstərir. M.Kaşğarinin lüğətində əks olunan çoxsaylı belə örnəklər türk dillərində bir çox məna müstəqilliyini itirmiş söz köklərini aşkar etmək üçün əvəzsiz dil faktları təqdim edir.

Asemantikləşmənin izlərinə oğuz qrupu dillərinin XIII–XIV əsr ədəbi dil abidələrində və bədii nümunələrdə də rast gəlinir. XIII əsrdə yaşamış böyük sufi şair Y.Əmrənin divanı bunun bariz nümunəsidir. Y.Əmrə irsi özündə oğuz qrupu türk dillərinin qədim xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamış çoxlu söz ehtiva edir. Araşdırmalar göstərir ki, Y.Əmrənin şeirlərində işlənən bir çox sözlər müasir Azərbaycan dilində hələ yaşayır, lakin əksəri artıq gündəlik danışqdan çıxmış arxaizmlərdir. Məsələn, Y.Əmrənin bədii irsində rast gəlinən “çavuş” (elçi, carçı), “salıq” (sağlamlıq və ya salamatlıq mənasında, müasir Az. *sağlıq*), “issi” (isti, hərarət), “ün” (səs), “orman” (meşə), “tama” (tamah, tamarzı), “sümüg” (sümük), “ordu” (ordu) kimi isimlər və “ulu” (böyük, ulu), “iraq”

(uzaq), “görklü” (görcəmli, gözəl), “esrük” (sərxoş, məst), “arı” (təmiz, xalis), “yeğ” (yaxşı, cəsur mənasında köhn.), “uslu” (sakit, ədəb-ərkana riayət edən) kimi sifətlər müasir dildə ya arxaikləşmiş, ya da məhdud çevrədə işlənən leksik vahidlərdir [19, s.371-372]. Onların əksəriyyətinin tərkibindəki köklər müstəqil şəkildə işlənir (məsələn, *or*, *uz*, *irg* və s. köklər), yəni Y.Əmrənin dövründə artıq bu köklər asemantik hala gəlmişdi. Bu cür nümunələr göstərir ki, oğuz dillərində qədim birhecalı sözlər XIII əsr ədəbiyyatında hələ nəticələri ilə birlikdə müşahidə olunmaqla asemantikləşmə prosesinin tarixi gedişatını izləməyə imkan verir.

Digər türk dillərində, məsələn, qırçaq qrupuna aid qazax və tatar dillərində də eyni ilə asemantikləşmənin tarixi izlərinə rast gəlinir. Qədim türk dövründə ümumi olan bir çox söz kökləri bu dillərdə də zamanla morfemləşərək sözlərin tərkibində daşlaşmışdır. Məsələn, müasir qazax dilində “uzın” (*uzun*) və tatar dilində “озын” sözü qədim *uz* kökündən törəmişdir; bu *uz* kökü isə artıq müstəqil işlənir, yalnız həmin sifətin tərkibində yaşayır (eyni kök Azərbaycan və türk dillərində “*uzun*”, “*uzaq*” sözlərində mövcuddur). Qazax və tatar dillərində “iraq” (uzaq) sözü də eyni qaydada *ir/ır* kökünün asemantizasiyası nəticəsində yaranmış hesab edilir [19, s.370].

Qırçaq dillərindəki bir çox mürəkkəb sözlər də komponentlərinin ilkin semantik mənasını itirəcək dərəcədə bütövləşmişdir. Məsələn, tatar dilində “энекәш” (“*inekəş*”, kiçik qardaş anlamında) sözü *ene* (qəd. “kiçik qardaş”) kökünü ehtiva etsə də, müasir dildə bu kök ayrıca mövcud deyil, yəni söz tam şəkildə hazırda qohumluq termininə çevrilib. Bundan əlavə, türk dillərinin tarixi müqayisəsi göstərir ki, bəzi ortaq sözlərdəki kök komponentlər ümumtürk səviyyəsində asemantikləşib. Məsələn, “qulaq” (“*qulağ*”) sözünün “*qu*” (“səs” mənasında qədim kök) + “*-laq*” elementlərindən formalaşması iddia edilir [15, 13-15]. Ortaq türk yazılı abidələrindən məlumdur ki, qədim türkcədə “*qu*” sözü “səs” anlamında işlənirdi. Sonrakı dövrdə bu kök öz leksik mənasını itirərək bir tərəfdən *qu-laq* (qulaq orqanı) sözünün tərkibinə keçmiş, digər tərəfdən “*uq-/uk-*” şəklində “*əşitmək*” (dinləmək) feilinin yaranmasında iştirak etmişdir. Beləliklə, *qu* kökü artıq müstəqil deyil, an-

caq törəmə sözlərin tərkibində qalmış bir vahid kimi ümumtürk miqyasında baş vermiş aseman-tikləşməyə bir nümunədir.

Müasir türk dillərinin lüğət tərkibini təhlil etdikdə, bu dillərdə çoxlu sözlərin tarixi aseman-tikləşmə proseslərinin nəticəsi olduğu üzə çıxır. Bugünkü ədəbi dillərdə biz bu cür sözləri adi leksik vahid kimi qəbul etsək də, onların daxilindəki qədim köklər artıq dildən kənar, “ölü” elementlərdir. Məsələn, Azərbaycan dilində “oraq”, “ordu”, “uzaq” (*iraq* variantı), “uzun” kimi sözlərdəki *or* və *uz* kökləri artıq ayrıca mənaya malik deyil, lakin bu sözlər tam formalaşmış, mənalı leksik vahidlər kimi dilin lüğət tərkibinə daxildir. Eyni sözlər (orqan, ordu, uzaq, uzun və s.) digər oğuz dillərində də (məsələn, türkiyə türkcəsində *orak*, *ordu*, *uzak*, *uzun*) eyni şəkildə mövcuddur və kök komponentlərin müstəqil işlənməməsi burada da müşahidə olunur. Bu misallar göstərir ki, aseman-tikləşmə nəticəsində yaranmış sözlər dilin hazırkı vəziyyətində tam mənalı sözlər kimi çıxış edir, yəni proses tarixi planda baş verib tamamlanmışdır.

Bu planda müasir Azərbaycan dilində də kifayət qədər dil faktlarına rast gəlinir. Məsələn, “ögey” sözünün etimoloji kökü qədim *ög* (“ana”) sözüdür; *ög* kökü indi müstəqil işlənmir, yalnız *ögey* sözündə qalmışdır. “Bilərzik” (qolbağı) sözü “bilək” (qol) və “üzük” sözlərinin birləşməsindən yaranmış olsa da, bugün artıq tərkib hissələrinə ayrılmır, fonetik dəyişikliklər nəticəsində *bilərzik* sözü *bilək* və *üzük* sözlərindən strukturca fərqlənir və danışanlar tərəfindən mürəkkəb söz kimi dərk edilmir. Bu cür sözlərdə komponent sərhədlərinin itməsi aseman-tikləşmənin nəticəsidir: bir zamanlar sintaktik birləşmə şəklində olan söz birləşməsi (məsələn, “*bilək üzük*” – biləyə taxılan üzük) zamanla morfoloji bütövləşməyə uğrayıb və vahid leksik vahid kimi işlənməyə başlayıb. Nəticədə “bilərzik” kimi sözlər quruluşca sadələşərək mürəkkəbliyi sezilməyən sözlərə çevrilir. Azərbaycan dilində “qardaş” sözündə də oxşar əlamətlər qeyd edilir: tarixi mənşəyinə görə “*qarın*” (bətdən doğulma) + “*-daş*” (ortağ, yoldaş) komponentlərindən ibarət “qarındaş” forması olub (“qarın-daş” – eyni qarından olan şəxs). Lakin müasir dildə *qarın* (qarın – “abdomen”) sözü ayrı mövcud olsa da, *qardaş* sözü-

nün mənasında qarınla əlaqə qalmamış, söz bütövlükdə “bir ata-anadan dünyaya gələn övlad” mənasını ifadə edən ayrılmaz leksik vahid kimi işlənir. Buradakı “-ın” morfeminin mənsubluq bildirən şəkilçi olduğu aydındır. Odur ki, “qar” kökünün digər dillərdə eyni anlamda paralellərinə də nəzər yetirmək maraqlı olar. Bu baxımdan qeyd edək ki, qədim türk dillərində “qar” kökünün “daxil”, “iç”, “bədən içi” kimi mənalar daşdığı məlumdur. Maraqlıdır ki, eyni və ya bənzər fonetik strukturlar olan *kar/gar/kur* Altay dil ailəsinə aid digər qruplarda, xüsusilə monqol, tunqus-mancur dillərində də bədənin daxili, içəridə olmaq semantikasına ilə əlaqəli sözlərdə müşahidə olunur. Bu isə türkologiyada bu cür köklərin müxtəlif Altay dillərində areal paralelləri və ya mübahisəli genetik əlaqələri məsələsini gündəmə gətirir.

G.Doerfer bu məsələyə toxunaraq yazır ki, “*türk, monqol və tunqus-mançu dillərində bəzi morfemlərdə kar/gar/kur səslənməsi ilə iç, bədən, daxili boşluq semantikasını arasında əlaqə qurulur. Lakin bu fonetik uyğunluqların bir çoxu ya areal təsirin nəticəsi, ya da təsadüfi fonetik yaxınlıq ola bilər. Bu səbəbdən, onların arasında qəti genetik əlaqə hələ elmi konsensusa malik deyil*” [6, s.237-240].

A.Róna-Tas da oxşar fikri irəli sürərək qeyd edir ki, “*bəzi sözlərdə kar/gar (türk dillərində) və kür/gür (monqol dilində) kimi səslərlə iç, bədən, daxili məkan mənaları arasında semantik paralellər müşahidə olunsada, sistemli fonoloji uyğunluqların olmaması bu korrelyasiyaların genetik deyil, ehtimalən təsadüfi və ya areal əsaslı olduğunu göstərir*” [13, s.71-73].

Klassik ədəbiyyatımızda şairlər qədim sözlərin poetik dəyərindən istifadə edərək onları arxaik forma və məna çalarlarında qoruyub saxlamışlar. Məsələn, XIV–XV əsr Azərbaycan şairləri İ.Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, M.Füzuli kimi klassiklərin əsərlərində *arı* (təmiz, saf), *iraq* (uzaq), *ulu* (böyük, uca) kimi qədim türk sözlərinə tez-tez rast gəlinir. Bu sözlərin bir qismi (*ulu*, *arı* və s.) gündəlik dildən çıxsada, poetik dildə yaşadılmış və müəyyən mənəvi-estetik məna yükləri qazanmışdır.

“Arı” sözünün “təmiz”, “saf”, “qüsursuz” mənasında işlənməsi qədimdən başlayaraq türk dillərinin müxtəlif mərhələlərində qorunub saxlanılmışdır. Qədim türk yazılı abidələrində, xü-

susilə Orxon-Yenisey abidələrində, *arı* sözü məcazi mənada saf və qüsursuz mənasında işlədilmişdir. Burada o, həm maddi təmizlik (məsələn, suyun saflığı), həm də mənəvi təmizlik (niyyətin paklığı) anlamında kontekstual şəkildə çıxış edir [4, s.188].

Çağatay dilində və Osmanlı türkcəsində də *arı* sözü “saf”, “şəffaf”, “pak” mənalarında geniş yayılmışdır. Bu dillərin yazılı nümunələrində “arı dil”, “arı könül” kimi ifadələrə rast gəlinir ki, burada söz həm leksik, həm də emosional yük daşıyır [5, s.54; 7, s.129].

Müasir türk dillərində bu söz daha çox arxaik və poetik üslubda yaşamışdır. Azərbaycan türkcəsində *arı su*, *arı niyyət* kimi ifadələr, əsasən ədəbi və yazılı mətnlərdə, bəzən də emosional ifadələrdə işlənir. Hərçənd gündəlik dildə aktivliyi zəifdir, lakin mənası aydındır və tarixi yük daşıyır [1, s.110].

Türkiyə türkcəsində isə *arı duru* ifadəsi poetik və yazılı üslubda “tamamilə təmiz, saf” mənasında işlədilir. Bu ifadə, əsasən su, hava, niyyət kimi mənəvi və maddi kontekstlərdə rast gəlinir [17, s.76]. Başqırd və tatar dillərində də *arı* sözü “xalis”, “təmiz”, “qarışıq olmayan” mənalarında işlənməkdədir. Bu dillərdə söz bəzən dialektal səviyyədə qorunub saxlanılmış və əsasən köhnə nəsil tərəfindən istifadə olunur [18, s.212]. Bu faktlar göstərir ki, *arı* sözü fonetik sabitliklə və mənaca təmizlik konsepti ilə türk dillərinin çoxəsrlik tarixində qorunmuş və bəzən semantik dərinlik də qazanmış qədim leksik vahiddir.

“İraq” sözünün “uzaq” mənasında işlənməsi türk dillərində geniş yayılmış və bu forma müxtəlif fonetik variantlarla qorunub saxlanılmışdır. Azərbaycan türkcəsində *iraq* sözü həm gündəlik, həm də ədəbi dildə “uzaq” mənasında işlənir və adətən, fiziki və ya məcazi məsafəni ifadə edir (*iraq kənd*, *iraq fikir*, *iraq münasibət* və s.) [2, s.345].

Türkiyə türkcəsində isə bu söz *irak* formasında arxaik və poetik dildə işlədilir. Müasir Türkiyə türkcəsində əsasən *uzak* forması aktiv şəkildə istifadə olunsa da, *irak* daha çox klassik ədəbiyyat və yazılı mətnlərdə rast gəlinir, məsələn: *irak diyarlardan gelen* – uzaq diyarlardan gələn [17, s.512]. Qazax türkcəsində də *iraq* sözü eyni mənəni ifadə edir. Bu forma həm coğrafi məsafəni, həm də münasibətlərin, zamanın və

düşüncələrin uzaqlığını ifadə edə bilir. Qazax dilində bu söz fonetik və semantik baxımdan Azərbaycan və Türkiyə türkcəsindəki analoqları ilə eyni kökdən gəlir [14, s.278]. Başqırd və tatar dillərində isə bu söz *yıraq* formasındadır. Hər iki dildə “uzaq” mənasında işlədilir və gündəlik danışmada da aktiv istifadə olunur: *yıraq yort* (uzaq ev), *yıraq kilep* (uzaqdan gəlmək) kimi ifadələrdə yer alır [14, s. 304]. Bu formaların hamısı qədim türk dilindəki *ır/ir* kökünə dayanır ki, bu kök ilkin olaraq “uzaqlaşmaq, aralanmaq” mənalarını ifadə edib. Fonetik variasiyalar (*iraq / irak / iraq / yıraq*) isə müxtəlif türk dillərinin fonetik inkişaf qanunauyğunluqları ilə izah olunur. Beləliklə, bu formalar genetik baxımdan eyni mənşəyə malikdir və sistemli fonetik uyğunluq daşıyır.

“*İraq / irak / yıraq*” tipli sözlərin fonetik-mənaca yaxın kökü olan *ır/ir* komponenti ilə bağlı aparılmış bəzi elmi araşdırmalarda bu kökün qədim türk dilində “uzaqlaşmaq”, “aralanmaq”, “ayrılmaq” kimi mənalar daşdığı qeyd olunur. Bu kök sonrakı mərhələdə müxtəlif türk dillərində semantik inkişaf yolu keçərək məkan məsafəsi bildirən sifətlər (*iraq*, *iraq*, *yıraq*) şəklində qrammatikləşmişdir. M.Seyidov bir sıra sinkretik köklərlə yanaşı, bu tip köklərin də məsafə və hərəkət anlamlı sözlərdə fossil şəkildə qorunduğunu qeyd edir [15]. Məsələn, “yaxın”, “iraq”, “ağıl” kimi sözlərdə qədim hərəkət və məsafə bildirən köklərin saxlandığı göstərilir.

Həmçinin, Radlov və Kaşğari kimi klassik türkoloqların əsərlərində də “ır” və “irak” söz formaları qeyd olunur [13, s.56]. Məsələn, “Divanü Lüğat-it-Türk”də “irak” sözü birbaşa “uzaq” mənasında işlədilir və bu formanın “ır” kökü ilə əlaqəsi qeyd olunur [9, s.166]. N.A.Baskakovun etimoloji araşdırmalarında isə “ır” kökü ilə “uzanmaq, aralanmaq” mənasında əlaqələndirilən sözlərə toxunulur və bu kökün bəzi türk dillərində arxaik qalıq kimi qorunduğu bildirilir [18, s.301-304].

Beləliklə, “ır/ir” kökü qədim türk dilində istiqamət və məsafə bildirən morfemlərdən biri kimi qiymətləndirilir və *iraq / irak / yıraq* tipli sözlər bu kökün asemantikləşməsi nəticəsində formalaşmış mürəkkəb leksik vahidlər sayılır. Bu kök morfoloji baxımdan artıq müstəqil leksik vahid kimi işlənmir, lakin söz tərkibində fossil element kimi mövcudluğunu qoruyur.

Nəticə / Conclusion

Aparılmış tədqiqat nəticəsində aydın oldu ki, asemantikləşmə prosesi türk dillərinin tarixi inkişafında mühüm rol oynamış və bu dillərin leksik, morfoloji, semantik strukturunda dərin izlər buraxmışdır. Bir sıra qədim birhecalı köklər zamanla öz müstəqil leksik mənalarını itirmiş, yalnız mürəkkəb və çoxhecalı sözlərin tərkib hissəsi kimi mövcudluğunu davam etdirmişdir. Bu sözlər ilk baxışdan sadə və bütöv leksik vahid kimi görünməsinə baxmayaraq, tarixi baxımdan onların daxilindəki köklər artıq “ölü morfem” kimi dilin strukturunda daşlaşmışdır.

Göründüyü kimi, asemantikləşmə hadisəsi iki əsas formada – leksik və morfoloji səviyyədə baş verir. Leksik asemantikləşmə zamanı kök başqa sözlə birləşdikdə mənasını itirir; morfoloji asemantikləşmədə isə kök və şəkilçinin struktur münasibəti dəyişir və ilkin semantik sərhədlər silinir. “Ögey”, “qulaq”, “bilərzik” kimi sözlər üzərində aparılan analizlər bu prosesin mərhələli və kompleks xarakter daşdığını sübut edir. İkili və üçlü asemantikləşmə modelləri isə bir kökün ardıcıl semantik zəifləməyə məruz qalaraq bir neçə söz yaratması halını izah etməyə imkan verir.

Bu proses bütün türk dillərində müşahidə olunur. Qazax, tatar, başqırd və çuvaş kimi qıpçaq və bulqar qrupuna aid dillərdə də asemantikləşmiş kök komponentlərin izləri aşkar edilmişdir. “UZ”, “ır”, “or”, “qu”, “ene” kimi köklər bu dillərdə də artıq müstəqil leksik vahid ki-

mi istifadə olunmur, lakin “uzun”, “iraq”, “ordu”, “qulaq”, “inekəş” kimi sözlərin tərkibində sabitləşmişdir. Bu, asemantikləşmənin ümumtürk miqyasında və sistemli şəkildə baş vermiş bir dil hadisəsi olduğunu təsdiqləyir.

Təhlillərdən aydın olur ki, asemantikləşmiş köklər klassik poetik mətnlərdə və arxaik üslubda qorunmaqla bəzən estetik və mədəni funksiya daşıyır. Yunus Əmrə, Nəsimi, Xətai və digər klassiklərin əsərlərində işlənmiş “arı”, “ulu”, “iraq” kimi sözlər həm mənəvi mənə qatına malik, həm də semantik baxımdan qədim dil qatlarını yaşadan leksik vahidlər kimi çıxış edir. Bu faktlar göstərir ki, asemantikləşmə tək-cə dilin funksional strukturuna deyil, onun estetik və mədəni təbəqəsinə də təsir göstərən fenomen kimi dəyərləndirilməlidir.

Ümumilikdə, bu araşdırma asemantikləşmə hadisəsinin yalnız dil tarixi kontekstində deyil, həm də tipoloji, funksional və kulturoloji baxımdan öyrənilməsinin vacibliyini ortaya qoyur. Türk dillərindəki nümunələrin müqayisəli analizi göstərdi ki, asemantikləşmə yalnız passiv dəyişiklik deyil, əksinə, söz yaradıcılığını və dilin inkişafını istiqamətləndirən dinamik bir prosesdir. Bu səbəbdən, gələcəkdə bu sahədə araşdırmaların digər dil ailələri ilə müqayisəli şəkildə aparılması, asemantikləşmə ilə yanaşı, qrammatikləşmə və desamentikləşmə kimi proseslərlə əlaqələrinin daha dərinə tədqiqi məqsəduyğun olardı.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, I cild. – Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, II cild. – Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, IV cild. – Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
4. Clauson, G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford: Clarendon Press, 1972.
5. Devellioğlu, F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat. – İstanbul: Aydın Kitabevi, 2007.
6. Doerfer, G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. – Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963–1975. – Bd. II.
7. Eckmann, J. Chagatay Manual. – Bloomington: Indiana University, 1966.
8. Əliyev, Y. Kökləri mənə müstəqilliyini itirmiş sözlərin morfoloji quruluş xüsusiyyətləri // Olyazmalar yanmır, 2020, № 1, s. 156-162.
9. Kaşğari, M. Divanü Lüğat-it-Türk. – Bakı: Ozan, 2006.

10. King, R. Korean Language in Culture and Society. – Honolulu: University of Hawaii Press, 2006.
11. Monier-Williams, M. A Sanskrit-English Dictionary. – Oxford: Clarendon Press, 1899.
12. Robson, S. Javanese-English Dictionary. – Singapore: Periplus Editions, 2002.
13. Róna-Tas, A. Turkic-Mongolic Relations // The Turkic Languages / ed. by L. Johanson and É. Á. Csató. – London: Routledge, 1998, pp. 67-80.
14. Sarsenbayeva, A. Kazakh Language Lexicon. – Almaty: Bilim, 2010
15. Seyidov, M.S. Azərbaycan dilində asemantikləşmiş söz kökləri : Avtoreferat dis. ... filol. üzrə fəlsəfə dok. avtoreferat. – Bakı, 2016.
16. Shibatani, M. The Languages of Japan. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
17. TDK Büyük Türkçe Sözlük. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011.
18. Баскаков, Н. А. Очерки по тюркской этимологии. – Москва: Наука, 1969.
19. Сулейманова, Р. Н. Асемантизация в турецких языках (по материалам произведений Юнуса Амре и Махмуда Кашгари) // Endless Light in Science. – 2023, № 2-2, с. 368-373.

Проявления асемантизации в тюркских языках

Хатира Султан

Гянджинский Государственный Университет

E-mail: xatiresultan@yahoo.com

Резюме. В статье рассматривается процесс асемантизации в тюркских языках с исторической, структурной и семантической точек зрения. Асемантизация трактуется как явление, при котором корень или слово утрачивает самостоятельное лексическое значение и сохраняется только в составе сложных слов, что приводит к важным морфологическим и семантическим изменениям в ходе исторического развития языка. В исследовании на фактическом материале анализируется, как такие односложные корни, как *uz*, *ir*, *ari*, *qu* и *ulu*, функционировавшие в древнетюркских языках, асемантизировались в современных тюркских языках и в каких словах они сохранились в виде фоссилизированных элементов. Также рассматриваются взаимосвязи данного процесса с грамматикализацией, лексикализацией и десемантизацией. В статье проведён сопоставительный анализ фактов из азербайджанского, турецкого, казахского, татарского и других тюркских языков. Результаты исследования показывают, что асемантизация является не только структурным изменением, но и динамическим процессом, охватывающим как семантические, так и культурные слои языка.

Ключевые слова: асемантизация, самостоятельное лексическое значение, тюркские языки, сопоставительное языкознание, семантическая эволюция.